

## बालशिक्षण : भारतीय संशोधने आढावा

डॉ. विजया विनायक पाटील

सहा. प्राध्यापक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा,

य. च. म. मु. विद्यापीठ, नाशिक

### ०.१. प्रास्ताविक :-

शैक्षणिक संशोधन हे प्रामुख्याने अभ्यासक्रम, अध्ययन – अध्यापन प्रक्रिया, मूल्यमापन विद्यार्थी, शिक्षक, त्यांचे प्राविण्य व प्रभावीपणा शिक्षणावर प्रभाव टाकणारे घटक इ. क्षेत्रांशी निगडित असते. शैक्षणिक धोरणे शक्यतो संशोधनावर आधारित असावीत असे मानले जाते. म्हणून १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात ह्या संशोधनावरील आग्रह स्पष्ट होतो.

शिक्षण क्षेत्रातील संशोधनाचे सर्वेक्षणानंतर गोषवारे प्रसिद्ध करण्यात येतात. आतापर्यंत अशी पाच सर्वेक्षणे झालेली असून सात खंडामध्ये हे गोषवारे उपलब्ध आहेत. ह्या सात खंडामध्ये मिळून शिक्षणावरील जवळजवळ ६,४२५ संशोधनांचे गोषवारे प्रसिद्ध झालेले आहेत. त्यापैकी फक्त १४४ संशोधने ही बालशिक्षणावरची आहेत. याचाच आर्थ फक्त २.२४% संशोधने ही बालशिक्षणाबाबत झालेली आहेत. बालशिक्षणावरील सर्वात प्रथम संशोधन १९५७ साली करण्यात आले. बालशिक्षणाच्या क्षेत्राबरोबरच त्याचे संशोधनक्षेत्र ही दुर्लक्षित झालेले दिसते. एवढ्या तुटपुंज्या संशोधनावरून बालशिक्षणातील समस्या, त्यावरील उपाय, विविध प्रयोग, इ. विषयी माहिती, निष्कर्ष बालशिक्षणातील कार्य करणाऱ्या व्यक्तींपर्यंत कसे पोहोचणार? बालशिक्षणावरील संशोधनाच्या व्यापक क्षेत्राची कल्पना कोण करू शकेल? त्यासाठी प्रेरणा कशी मिळणार? असे विविध प्रश्न पर्यायाने उपस्थित होतात.

बालशिक्षणातील भारतीय संशोधनाची नेमकी काय स्थिती काय आहे? त्यातून हाती आलेल्या निष्कर्षांच्या आधारे बालशिक्षणाच्या कार्यपद्धती, बालसेविकांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम, बालशिक्षणातील बालकाचा विविध अंगणी विचार इ. विषयांवर उपाय, विचारमंथनास योगदान करता येऊ शकेल आणि गुणवत्तापूर्वक बालशिक्षणाचा हातभार लावता येईल.

ह्या संशोधनावरील निष्कर्ष मांडतांना काही निकष वापरले ते म्हणजे – बालशिक्षणासंबंधित अध्ययन – अध्यापन प्रक्रिया, बालकाचा मानसशास्त्रीय अभ्यास, सामाजिक, भाषिक व शारीरिक विकास, पालक, शाळा, शिक्षक ह्यांची भूमिका व परिणाम. ० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या संबंधित शैक्षणिक संशोधनाचा अभ्यास ह्या विषयावरचा संशोधनाचा विचार केला गेला. ६ वर्षावरील बालकांच्या संशोधनाच्या विचार केला नाही.

तेव्हा बालशिक्षणातील सर्व मान्यवर व्यक्तींना बालशिक्षणात सुधारणा, बदल व गुणवत्ता (Quality) राखली जाण्यासाठी संशोधन काय सांगते ह्याचा विचार प्रस्तुत शोधनिबंधाद्वारे करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

संशोधनाच्या गोषवाऱ्यांवरून पुढील क्षेत्रांची निश्चिती करण्यात आली.

- १) बालकाविषयक संशोधन                      २) पूर्वप्राथमिक शिक्षण                      ३) मानसशास्त्रीय संशोधन  
४) पूर्व प्राथमिक शिक्षणातील शिक्षक-प्रशिक्षण                      ५) अन्य संशोधने

## ०१. बालकाविषयी संशोधन –

बालकाविषयी संशोधना बालकाच्या संदर्भात त्याची गुणवैशिष्टे, विकासाच्या विविध अवस्था, विविध कौशल्ये, निरीक्षण, अध्यापनाच्या पद्धती, प्रत्यक्ष अध्ययन, समायोजन वगैरे बाबींच्या अभ्यासात समावेश होऊ शकतो. ह्या क्षेत्रांसंबंधी अभ्यास केला तर एकूण सहा संशोधने ह्या क्षेत्राशी संबंधित आहेत. त्यातही तीन संशोधने ही बालकाच्या वैयक्तिक व सामाजिक समस्या ह्या विषयांशी संबंधित आहेत. (मूरलीधरन, आर. (१९६८), दीपालीदेवी (१९९०) लजित कौल आणि पायाल (१९९२) तसेच इतर तीन संशोधने ही बालसंगोपनाशी संबंधित आहेत. (नागलक्ष्मी, जो. (१९९१), पंकजन सी व इतर (१९९०) व NIPCCD (१९७८).)

**१.१ बालकांच्या वैयक्तिक व सामाजिक समस्या –** ह्या क्षेत्रात पुढील महत्वाचे निष्कर्ष दिसून येतात.

१.१.१ शहरी, ग्रामीण व औद्योगिक क्षेत्रातील बालकांमध्ये सामाजिक फरक हा केवळ सांस्कृतिक परिणामांमुळे दिसून येतो.

१.१.२ पूर्वबाल्यावस्थेमध्ये बालकाची वाढ व विकास ही क्रिया खूप वेगाने होते. पण याकडे कुटुंबातील सदस्यांचे फारसे लक्ष नसते.

१.१.३ कुटुंबातील वातावरणाचा बालकाच्या वाढ व विकासावर परिणाम होतो.

१.१.४ मुलीपेक्षा मुलांच्या प्रवेशाची संख्या जास्त असते.

**१.२ बालसंगोपन –** ह्या क्षेत्रात पुढील महत्वाची निष्कर्ष दिसून येतात.

१.२.१ शिक्षक आणि बालक ह्यांच्यातील आंतरक्रिया ह्या जास्तीत जास्त असतात.

१.२.२ खेळांच्या साधनाच्या उपलब्धतेमुळे बालकाच्या ताणतणाव, आक्रमक कृती यावर नियंत्रण ठेवले जाते.

१.२.३ बालसंगोपन केंद्रासाठी प्रशिक्षित कर्मचारी नसतात.

१.२.४ नोकरी करणाऱ्या मातांना बालसंगोपनकेंद्राची आवश्यकता वाटते.

**१.३ बालकाविषयी संशोधनाच्या निष्कर्षांचे बालशिक्षणाच्या दृष्टीने महत्त्व –**

१.३.१ शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागातील बालशिक्षणाच्या क्षेत्रात अधिक लक्ष केंद्रीत करायला हवे.

१.३.२ बालसेविकेने बालविकासाच्या संदर्भात पालकांच्या उदबोधन काळजी घ्यायला हवी.

१.३.३ पालकांचे बालकांच्या संदर्भात वेगळ्या प्रकारचा उदबोधन कार्यक्रम आयोजित करावेत.

१.३.४ बालसेविकेने मुलांच्या समवेत जास्तीत जास्त वेळ देऊन त्यांच्याशी सतत वेगवेगळ्या विषयावर बोलत राहायला हवे.

१.३.५ बालवाडीत मुलांच्या खेळांच्या साधनांची उपलब्धता मोठ्या प्रमाणावर करून दिली पाहिजे व मुलांना खेळणी जास्तीत जास्त प्रमाणात हाताळण्यास दिली पाहिजेत.

१.३.६ नोकरी, रोजगार करणाऱ्या मातांच्या बालकांसाठी शहरी तसेच ग्रामीण भागातही बालसंगोपन केंद्र स्थापन करायला हवीत.

१.३.७ बालसंगोपन केंद्रांच्या कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले जावेत व प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांच्याच केंद्राला मान्यता देण्यात यावी.

## ०२. पूर्व प्राथमिक शिक्षण :

पूर्व प्राथमिक शिक्षणात साधारणपणे पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम, अभ्यासक्रमाची परिणामकारकता, मूल्यमापन, विश्लेषण, इतिहास, स्थित्यंतरे, सद्यस्थिती, भविष्यातील शिक्षण, उपयुक्तता, कार्यक्रमाची धोरणे आणि अंमलबजावणी, शासनाची भूमिका वगैरे संशोधन विषयांची अपेक्षित यादी आहे. परंतु आढावा घेतल्यानंतर प्रत्यक्षात लक्षात आले कि, ह्या क्षेत्राविषयी एकूण १५ संशोधने झालेली आहेत. ह्यात ७ संशोधने ही 'पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचे मूल्यमापन' ह्या क्षेत्राशी संबंधित आहेत [बी.जी. बापट (१९५७), मैयानी (१९८९), राजलक्ष्मी (१९९२), ए.पी.ठक्कर (१९७९), रावळ(१९९२), श्रीवास्तव (१९८१), सेठ (१९९२)] तर पूर्व प्राथमिक शिक्षणाची परिणामकारकता ह्या क्षेत्राशी संबंधित एकूण ३ संशोधने आहेत. [यु. बॅनर्जी (१९७४), मॅथ्यू (१९७७), हेमर्जद (१९९१)] त्यानंतर अंगणवाडी व पालक भूमिका ह्या क्षेत्राशी संबंधित एकूण २ संशोधने झालेली आहेत. (चंद्रिका (१९८९), यशोधरा (१९९१) त्यानंतर बालकांच्या सर्वांगीण विकास योजना (ICDS) व इतर संस्थांचे कार्य ह्या क्षेत्रात एकूण ३ संशोधने झालेली आहेत. (मिस्री (१९८६), नीलम (१९९२), शर्मा (१९९२) ह्या प्रत्येक क्षेत्राशी संबंधित निष्कर्ष पुढे देण्यात आलेले आहेत.

### २.१. पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचे मूल्यमापन :

ह्या क्षेत्राशी संबंधित पुढील महत्वाचे निष्कर्ष हाती आले.

२.१.१ ग्रामीण भागातील कुपोषण ही समस्या — पूर्व प्राथमिक शिक्षणाच्या परिणामकारक अंमलबजावणीने काही प्रमाणात कमी करता येऊ शकते.

२.१.२ आदिवासी भागात चुकीच्या समजुती, पालकांची न बदलणारी भूमिका, आर्थिक स्थिती, मुलींच्या शिक्षणाच्या समस्या, इत्यादींमुळे पूर्व प्राथमिक शिक्षणाला अडथळा येतो.

२.१.३ पूर्व प्राथमिक शिक्षणातील अंमलबजावणीत नियोजन, भौतिक सुविधा, कामाचे स्वरूप, शिक्षकांच्या समस्या, पालक-शिक्षक संबंध, वित्त, शासकीय धोरणे व पालकांचे सहकार्य, इ. बाबतीत अडथळे येतात.

२.१.४ पूर्व प्राथमिक शिक्षक प्रशिक्षकांच्या संस्थेत विद्यार्थी, वित्तपुरवठा, साधने, सरावाच्या शाळा, अध्यापन पद्धती, परीक्षा इ. बाबी समस्या येतात.

२.१.५ बालवाड्यांना जागा, अनुदान, माध्यम, पालकांचे सहकार्य ह्यासारख्या समस्या जाणवतात.

**२.२ पूर्व प्राथमिक शिक्षणाची परिणामकारकता :** ह्या क्षेत्रात पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष निदर्शनास आले.

२.२.१ प्राथमिक शाळेत सरळ जाणाऱ्या मुलांपेक्षा पूर्व प्राथमिक शाळेचा अनुभव असलेल्या मुलांचा भाषिक विकास, बौद्धिक विकास जास्त होतो.

२.२.२ पूर्व प्राथमिक शाळेतील मुलांना शाब्दिक, हालचालीयुक्त, नृत्य व संगीताच्या माध्यमाने प्रशिक्षण दिल्याने बौद्धिक क्षमता व सर्जनशीलता अधिक वाढते.

**२.३ अंगणवाडी आणि पालक भूमिका :**

पूर्व प्राथमिक शिक्षणातील अंगणवाडी सारख्या कार्य करणाऱ्या संस्था आणि पालकांची बालशिक्षणाबाबतची भूमिका याविषयी पुढील निष्कर्ष मिळाले.

२.३.१ अंगणवाडीचा अनुभव असणाऱ्या बालसेविकांचा बालकांच्या ज्ञानाच्या विकासात उपयोग होतो.

२.३.२ अशिक्षित पालकांचा बालकांच्या ज्ञानात्मक विकासावर परिणाम होतो.

२.३.३ बालकांच्या शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक व भावनिक विकासात बालसेविकेइतकाच पालकांचा सहभाग महत्वाचा असतो.

२.३.४ बालसंगोपनाकडे पालकाचे दुर्लक्ष असते.

२.३.५ बालशिक्षणातील शाळांद्वारे शिक्षणाची शिक्षक व पालकांमध्ये जागरूकता नाही.

**२.४ एकात्मिक बालविकास योजना (ICDS) व इतर संस्थांचे कार्य :**

ह्या क्षेत्राशी निगडित खालील महत्वाचे निष्कर्ष प्राप्त झाले

२.४.१ ICDS च्या योजनेअंतर्गत अंगणवाडीचा अनुभव उपयुक्त आहे.

२.४.२ या संस्थांच्या शाळांमधील सेवासुविधा व गुणवत्ता वाढविण्याची गरज आहे.

२.४.३ प्रशासकीय कामांचा बोजा अधिक आहे.

२.४.४ राजकीय हस्तक्षेप आहे व सकस आहाराच्या योजनांचा पूर्णपणे लाभ मिळत नाही.

२.४.५ बालकांच्या परिपूर्ण नोंदी नसतात.

२.४.६ ICDS च्या योजनेचा लाभ अशिक्षित माता जास्त घेतात.

**२.५ पूर्व प्राथमिक शिक्षणाच्या संशोधनाच्या निष्कर्षाचे बालशिक्षणाच्या दृष्टीने महत्त्व :**

२.५.१ ग्रामीण भागात कुपोषणाच्या समस्येसाठी बालशिक्षणाच्या संस्थांनी काही ठोस पावले उचलायला हवीत. बालवाडीत किमान एक वेळा सकस अन्न देण्याची योजना राबविण्यात यावी, पालकांना परिस्थितीतूनच यावर काही उपाय सुचवायला हवेत.

२.५.२ आदिवासी भागातील लोकांचे विविध उदबोधन कार्यक्रम आयोजित केले जावेत. यासाठी बालशिक्षणासाठी मुले व मुलींना पाठविण्यासाठी भाग पाडणे, त्या लोकांमधील गैरसमजुती दूर करणे वगैरेसारखे कार्यक्रम राबवावेत. बालसेविकेच्या प्रशिक्षणात यासारख्या कृतींचा प्रत्याक्षिक कार्यात समावेश करण्यात यावा.

२.५.३ विशेषतः बालशिक्षणातील कार्यक्रमाची काटेकोरपणे अंमलबजावणी व्हायला हवी. त्यात आवश्यक त्या सुविधा उपलब्ध असाव्यात. शाळेत पालकांचे सहकार्य घ्यायला हवे. शासनाकडे वेळोवेळी पाठपुरावा करून समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करण्यात यावा.

२.५.४ बालशिक्षणाच्या शिक्षक-प्रशिक्षण कार्यामध्ये सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचा समावेश असावा. भर प्रात्यक्षिक कार्यावर असावा. मूल्यमापन प्रशिक्षणार्थींच्या, बौद्धिक, अनुभवाच्या मर्यादेतच केले जावे. बालसेविकांची संख्या जास्तीत जास्त वाढण्यासाठी उपाययोजना केल्या जाव्यात.

२.५.५ बालशिक्षण देणाऱ्या संस्थांचे संबंधित संस्थांकडून वेळोवेळी मूल्यमापन केले जावे व प्रत्याभरण देऊन त्यानुसार सुधारणा सुचविण्यात याव्यात.

२.५.६ शाळांचे तीन महिन्यातून मूल्यमापन केले जावे.

२.५.७ बालशिक्षणात बालवाडीतून मुलांच्या मानसशास्त्राचा विचार करून जास्तीत जास्त अनुभव बालसेविकेने द्यायला हवेत. भाषाविकासाठी शब्दसंग्रह हा जास्तीत जास्त वाढविण्यासाठी भरपूर चित्रे, कार्ड, बडबडगीते वगैरेंचा समावेश करायला हवा. बौद्धिक विकासासाठी विविध मनोरंजनात्मक खेळ व सतत बालसेविकेने बालकाच्या सानिध्यात राहणे गरजेचे आहे.

२.५.८ बालसेविकेने मुलांच्या सर्जनशीलतेच्या विकासासाठी विविध अनुभव घ्यायला हवेत. त्यास मात्र, हालचालीयुक्त कृती, पपेट शो, कार्यानुभवाच्या सारख्या प्रत्यक्ष करावयाच्या कृती, कागद, माती, रंग, पेन्सिल वगैरेचा भरपूर वापर करायला हवा. मुलाच्या बोलक्या भावना व्यक्त करणाऱ्या गोष्टींकडे लक्ष द्यायला हवे.

२.५.९ अंगणवाडीतल्या बालसेविकांना शास्त्रशुद्ध प्रशिक्षण देण्यात यावे. खेळातून कृती, कृतीतून शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देण्यात यावे.

२.५.१० अशिक्षित पालकांसाठी बालसेविकेने मुलांच्या संदर्भात वेळोवेळी प्रत्याभरण देऊन त्यांची मदत घ्यावी व पालकांचा बालकाच्या विकासात सहभाग वाढवावा. खेळांचा परिचय करून देण्यात यावा.

२.५.११ बालसेविकेच्या ज्ञानदानाच्या प्रक्रियेसाठी विविध अनुभव, प्रशिक्षण देण्यात यावे.

२.५.१२ ICDS सारख्या शासकीय पातळीवर राबविल्या जाणाऱ्या योजनांची गुणवत्ता राखण्यासाठी प्रयत्न केले जावेत. योजनेसाठी योजना अशी भूमिका नसावी व बालशिक्षणासाठी ह्या योजनांचा जास्तीत जास्त फायदा करून घ्यायला हवा.

२.५.१३ अंगणवाडीतील बालसेविकांनी शासकीय योजनांचा जास्तीत जास्त लाभ घ्यावा.

### ०३. मानसशास्त्रीय संशोधन -

मानसशास्त्रीय संशोधनात बौद्धिक, भावनिक, सृजनशील दृष्टीचा विकास ह्यांचा अभ्यास व मानसशास्त्राची गुणवैशिष्ट्ये आणि अध्यापन विकासाची विविध अंगे, अध्ययन ह्या दृष्टीने संशोधन अपेक्षित होते. ह्या क्षेत्राविषयी अभ्यास केला तर एकूण १५ संशोधने मानसशास्त्राशी संबंधित आहेत. त्यातही एकूण दहा संशोधने **भाषिक**

**विकासावर** आहेत. (श्रीवास्तव सुशीला (१९९२), पटनाईक विजयालक्ष्मी (१९८८), अंजली सिंग (१९८७), फुकान, डी. (१९७९), पटेल के. (१९७५), चट्टोपाध्याय एस. के. (१९७१), बार. डी. (१९७४) ठोवली, यु. (१९७४), अर्जुनाताई व्ही आणि श्रीनिवासाचारी जी. (१९६८), मुरलीधरन आर. (१९८७) तर तीन संशोधने विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांच्या संदर्भातील आहेत. (मल्ल्या आय. पी. (१९८२), आझाद एफ. (१९८६), दत्ता आर. (१९८६) आणि विविध अंगानी मुलांच्या विकासाशी संबंधित एकूण चार संशोधने आहेत. (शुक्ला पी. (१९७३), सचिन के. (१९७१), पांडे एच. (१९८९), मंजू वाणी (१९८६).

### ३.१ भाषिक विकास –

भाषिक विकास ह्या क्षेत्रासंबंधी खालील महत्वाचे निष्कर्ष दिसून येतात.

३.१.१ सामान्य विद्यार्थ्यांपेक्षा अपवादात्मक बालकांचा भाषिक विकास कमी होतो.

३.१.२ मुलांच्या बौद्धिक विकासावर परिणाम होत नाही.

३.१.३ भाषिक विकासासाठी विविध पद्धतींचा वापर केल्यास उपयुक्त ठरतो.

३.१.४ घरातील माणसांच्या संख्येचा, शिक्षित बालकांचा भाषिक विकास चांगला होतो.

३.१.५ ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागातील मुलांचा भाषिक विकास लवकर होतो.

३.१.६ घरात दोन भाषा बोलल्या जात असतील तर बालकांच्या भाषिक विकासावर परिणाम होत नाही.

३.१.७ मोठ्या माणसांनी केलेले चुकीचे उच्चार, व्याकरणाच्या चुका, बोबडीभाषा या सर्वांचा बालकावर ताबडतोब परिणाम होतो.

३.१.८ बालकांनी बोलायला सुरुवात करायचे वय, भाषिक विकासाचा वेग व भाषेचा विविध प्रकारे वापर ह्यात व्यक्तीपरत्वे फरक आढळून येतो.

३.१.९ बालकांच्या भाषिक विकासावर सामाजिक वातावरणाचा परिणाम होतो.

३.१.१० बालकांचा श्रवणाने, चित्रांच्या सहाय्याने भाषिक विकास होतो व गोष्टी स्मरणात राहतात.

३.१.११ विज्ञानाधिष्ठित, शैक्षणिक साधनांद्वारे विज्ञानाधिष्ठित संकल्पना बालकांना लवकर समजतात.

### ३.२ विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांच्या संदर्भात –

३.२.१ गतिमंद मुलांच्या समस्या पालकांपेक्षा शिक्षक जास्त समस्या जाणू शकतात.

३.२.२ गतिमंद मुलांच्या प्रशिक्षामुळे पालकांना गतिमंद बालकांच्या बालसंगोपन व व्यवस्थापनाचा दृष्टीकोन बदलतो.

३.२.३ वर्गशिक्षकेला विशेष गरजा असणाऱ्या संदर्भात विद्यार्थ्यांच्या स्व-प्रकटीकरणाची जाणीव, निरीक्षण आणि मुलांना हाताळण्याची कौशल्ये व बालकांच्या वागणुकीचे सखोल ज्ञान असेल तर ती स्वतःच त्या मुलांना मदत करू शकते.

३.२.४ गतिमंद बालकांच्या शिक्षकांसाठी उद्बोधन वर्ग असावेत.

**३.३ विविध अंगांनी मुलांचा विकास -** ह्या अंगासंबंधी खालील महत्वाचे निष्कर्ष दिसून येतात.

३.३.१ खेळ, साधनांद्वारे मुलांचे भौमितिक आकृत्या, तसेच संकल्पनांचे संबोधन लवकर होतो.

३.३.२ मुलांच्या बोधात्मक विकासावर भौतिक वातावरणाचा परिणाम होतो.

३.३.३ बालकेंद्री पद्धतीने मुले संकल्पना लवकर शिकतात.

३.३.४ बौद्धिकता, कारक, भाषिक आणि वैयक्तिक, सामाजिक वर्तन हे आंतरिक परस्पर संबंधातून विकसित होतात.

३.३.५ बुद्धिमत्तेचा अवकाशीय अवबोधनाशी संबंध आहे.

३.३.६ बालकाचे वय जसजसे वाढत जाते तसतसा अवबोधनाचा विकास होतो.

**३.४ मानसशास्त्रीय संशोधनाचा निष्कर्षाचे बालशिक्षणातील महत्व —**

३.४.१ अपवादात्मक बालकांच्या बालशिक्षणाकडे विशेष लक्ष द्यायला हवे. यासाठी बालसेविकेला वेगळ्या प्रकाराने प्रशिक्षण देण्याची गरज हवे.

३.४.२ बालसेविकेने भाषिक विकासासाठी विविध अध्यापन साहित्य, शैक्षणिक साधने, योग्य अध्यापन पद्धती ह्याचा वापर केला पाहिजे. तसेच भाषिक विकासाला उपयुक्त ठरणान्या अध्ययन साहित्याची निर्मिती केली पाहिजे. विविध खेळणी हाताळण्यास दिली पाहिजेत.

३.४.३ बालक मोठ्या माणसांचे बोलणे, वागणे अनुकरणाने चटकन शिकत असते. यासाठी बालसेविकेने बोलतांना आपले स्वतःचे उच्चार काळजीपूर्वक, स्पष्ट व समजणारे असे करावेत. व्याकरणातील कमीत कमी चुका होतील याकडेही बारकाईने लक्ष द्यावे.

३.४.४ बालसेविकेने सगळीच बालके एकाचवेळी सारख्याच पद्धतीने भाषेचा वापर करतील, अशी चुकीची कल्पना करून घेऊ नये व प्रत्येक बालकाच्या भाषिक विकासात थोड्या फार फरकाने वेळ लागणारच हे लक्षात घेऊन त्यानुसार वर्गात बालकांशी संभाषण व शैक्षणिक अनुभव द्यावेत.

३.४.५ ग्रामीण भागातही बालकांच्या भाषिक विकासासाठी विशेष प्रयत्न केले पाहिजे. बालकांना योग्य ती माहिती, चित्र, आकार, कार्डे ह्यांचा वापर करावा.

३.४.६ गतिमंद मुलांच्या संदर्भात बालसेविकेला त्यांच्यासाठी दिल्या जाणाऱ्या वेगळ्या पद्धतीने प्रशिक्षण द्यावे लागेल.

३.४.७ विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांच्या संदर्भात बालसेविकेने त्यांच्या संदर्भ संपूर्ण मानसशास्त्रांच्या अभ्यास करून त्यांच्याशी अधिक मोकळेपणाने, मायेने व ममतेने वागावे.

३.४.८ बालसेविकेला अशा विद्यार्थ्यांच्याबाबतीत त्यांचे वैशिष्ट्ये, निरीक्षणशक्ती व आवश्यक कौशल्ये ही शिकून घ्यावीत.

३.४.९ अशा बालकांसाठीच्या शिक्षकांसाठी बालसेविकांसाठी उदबोधन वर्ग तयार करायला हवा. त्यात

१) मदत करण्याचा टप्पा

२) समायोजनाचा टप्पा

३) शोधण्याचा टप्पा ह्यासारखे स्तर देऊन आवश्यक कौशल्ये विकसित करण्याची उदबोधन करावे.

३.४.१० विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांच्या संदर्भात मुल जसे आहे तसे स्वीकारणे, ते खेळत असतांना त्याला मोकळे वातावरण द्यावे. स्वतःची गती निश्चित करण्याची मुभा त्याला द्यावी. त्यांच्याशी ममता व मित्रत्वाचे नाते ठेवावे.

#### ०४. पूर्व प्राथमिक शिक्षक-प्रशिक्षण —

पूर्व प्राथमिक शिक्षण प्रशिक्षण हा बालशिक्षणाचा महत्त्वाचा घटक आहे. ह्या क्षेत्रात प्रशिक्षणाचे सर्वेक्षण, मुल्यमापन पद्धती, सराव, प्रक्रिया, समस्या, प्रशिक्षणाची परीणामकारकता, इ. संशोधनविषयांचा समावेश होऊ शकतो. परंतु सदर संशोधनात एकूण सहा विषय ह्या क्षेत्राशी संबंधित आहेत. त्यात प्रामुख्याने चार संशोधने ही पूर्वप्राथमिक शिक्षक-प्रशिक्षण सद्यःस्थिती याविषयाशी संबंधित आहेत. मेहरा (१९७०), SIE (१९६५) अरोरा (१९६९), गुप्ता एस.पी.(१९७१) तर इतर दोन संशोधने पूर्व प्राथमिक शिक्षक-प्रशिक्षणाची परिणामकारकता ह्या क्षेत्राशी निगडीत आहे. गुप्ता (१९७१), मुरलीधरन (१९९२), रेणू खोसला (१९९१)

#### ४.१ . पूर्वप्राथमिक शिक्षक-प्रशिक्षण सद्यःस्थिती —

ह्या क्षेत्रात पुढील महत्त्वाची निष्कर्ष दिसून येतात

४.१.१ भारतातील विविध शिक्षक-प्रशिक्षक कार्यक्रमात एकवाक्यात दिसून येत नाही, त्यात विविधता दिसते.

४.१.२ शिक्षक-प्रशिक्षक संस्थांमध्ये महिला शिक्षकांची संख्या कमी, प्रवेशाची संख्या कमी, अध्यापन साधनांची कमतरता अध्यापनात विशेष पद्धतींचा प्रशिक्षित शिक्षक वर्गाचा अभाव, प्रशिक्षण केंद्राचा सुविधांचा अभाव होता.

४.१.३ सेवांतर्गत व विस्तार कार्यक्रमांचा अभाव होता.

४.१.४ प्रशिक्षण संस्थांची संख्या मर्यादित होती आहे.

४.१.५ प्रवेश प्रक्रियेचे नियम तपासून पाहण्याची गरज आहे.

#### ४.२ पूर्वप्राथमिक शिक्षक — प्रशिक्षणाची परिणामकारकता —

ह्या क्षेत्रात पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष दिसून येतात.

४.२.१ पूर्वप्राथमिक स्तरावरील बालकांसाठी खेळणी आवडीने बनविणारा शिक्षक वर्ग आहे.

४.२.२ खेळणी बनविण्यामुळे शिक्षकाच्या सृजनशील कृतीला प्रोत्साहन मिळते.

#### ४.३ पूर्वप्राथमिक शिक्षक — प्रशिक्षणाचे बालशिक्षणाच्या दृष्टीने महत्व -

४.३.१ बालशिक्षणाच्या शिक्षक - प्रशिक्षण कार्यक्रमात भारतात अधिक लक्ष देण्याची गरज आहे. प्रत्येक गरजानुसार आवश्यकतेनुसार योग्य प्रशिक्षण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात यावी.



४.३.२ शिक्षक-प्रशिक्षणाच्या (बालशिक्षणाच्या) संस्थांमध्ये प्रशिक्षित शिक्षक नेमायला हवेत, त्यात सुरुवात, सर्व साधने, प्रयोगाची साधन-सामुग्री, विविध उपयुक्त व योग्य विशेष अध्यापन पद्धतींचा वापर व सराव देण्यात यावा अशा संस्थांचे मूल्यमापन करण्यात यावे.

४.३.३ सेवांतर्गत व विस्तार कार्यक्रमांचा समावेश मोठ्या प्रमाणात करावा. त्यात बालसंगोपन केंद्रावर कार्य करणारी, बालकांच्या कार्यात असणारी वगैरे महिलांना ह्या प्रशिक्षणासाठी प्राधान्य देण्यात यावे व जास्तीत जास्त प्रशिक्षण संस्था स्थापन करून प्रवेश प्रक्रियेचे काटेकोरपणे मापन करण्यात यावे व जास्तीत जास्त बालसेविकांच्या प्रशिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देऊन बालसेविकांची संख्या वाढवावी. परिणामी बालशिक्षणाचा वेगाने प्रचार व प्रसार होऊ शकतो.

४.३.४ शिक्षकांमधील खेळणी बनविण्याच्या सृजनशीलतेच्या गुणांचा विकास करण्यासाठी, अशा शिक्षकांसाठी अधिकाधिक प्रेरणा देण्यासाठी प्रशिक्षण संस्थांमधून स्पर्धा आयोजित कराव्यात. त्याचा उपयोग जास्तीत खेळांच्या साधनांची उपलब्धता होऊ शकेल. बालसेविकांमधील असे विविध गुण शोधून त्याप्रमाणे योग्य प्रशिक्षण देण्यात यावे.

४.३.५ उजळणी वर्ग घेण्यात येऊन त्यात अद्ययावत ज्ञान, अध्यापन पद्धती, वर्तमान काळातील विविध शैक्षणिक गरजांनुसार पद्धती, कार्य-अहवाल प्रकल्प, संशोधन प्रकल्प, संगणकाची उपयुक्तता, माहिती तंत्रविज्ञानाच्या उपयोग वगैरे सारख्या नविन व उपयुक्त विषयांची ओळख व उपयोजनास संधी देण्यात यावी.

## ०५. अन्य संशोधने —

अन्य संशोधन या क्षेत्रात एकूण सहा संशोधने झालेली आहेत. त्यात सामाजिक व आर्थिक अंगावर विचार आहे. (बोस, पी.के. (१९७६), मिश्रा, डी.(१९९०), खांडेकर एम. (१९७३), मुरलीधरन आर. व मिश्रा, आर. (१९८९) श्रीलता जी. (१९८८), छाजेड एस.एस. (१९७३) यातील

### ५.१ अन्य संशोधन महत्वाचे निष्कर्ष

५.१.१ स्वयंसेवी संस्थामध्ये येणारी बालके ही ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागातून अधिक येता.

५.१.२ अशिक्षित बेरोजगार पालकांचा बालकांच्या शिक्षणावर परिणाम होतो.

५.१.३ बालकांसाठी घरातही काही खेळणी असली तर त्यामुळे त्यांच्या सामाजिक गतीमानतेवर, बुद्धिमत्तेवर व शाब्दिक अशाब्दिक आंतरक्रियांवर सकारात्मक परिणाम होतो.

५.१.४ शालापूर्व शिक्षणाच्या अनुभवाचा बालकांच्या विकासावर चांगला परिणाम होतो.

५.१.५ घरात व बालवाडीत योग्य शिक्षण दिले गेले तर बालकांचा सकारात्मक विकास होतो.

### ५.२ अन्य संशोधनातील निष्कर्षांचे बालशिक्षणात महत्त्व —

५.२.१ स्वयंसेवी संस्था किंवा कल्याणकारी संस्थांमध्ये अनाथ बालकांची संख्या शहरी भागातून जास्त असल्या

कारणाने शहरी भागातील शासनसंस्था, जनता ह्यांनी गरीब, मागास व झोपडपट्ट्यामधील वस्त्यांमधील बालकांच्या संगोपनाकडे व शिक्षणाकडे लक्ष पुरवावे.

५.२.२ बेरोजगारीमुळे बालकांच्या शिक्षणावर परिणाम होत असल्यास त्याची जाणीव पालकांनी ठेऊन आपल्या पाल्याच्या शिक्षणासंदर्भात असणाऱ्या योजनांची माहिती घेऊन त्याचा लाभ बालकाला मिळवून द्यावा.

५.२.३ घरातील व शाळेतील अंतर कमी करण्यासाठी ठिकठिकाणी वाड्या-वस्त्यांवर झोपडपट्टीतून लोकसंख्येनुसार बालवाड्यांची संख्या वाढवावी.

### समारोप -

यापूर्वी पाहिलेल्या बालकाविषयी संशोधन, पूर्व प्राथमिक शिक्षण, पूर्व-प्राथमिक शिक्षक प्रशिक्षण आणि मानसशास्त्रीय संशोधन व अन्य संशोधने यातील महत्वाचे निष्कर्ष व बालशिक्षणातील उपयोजन पाहिले असता बालशिक्षणातील संपूर्ण कार्यपद्धती चांगला बदल घडवून आणता येऊ शकेल. त्यातही बालशिक्षणाच्या शिक्षक-प्रशिक्षण कार्यक्रम त्याची कार्यपद्धती, मूल्यमापन, अध्ययन-अध्यापन पद्धती, बालकाचे मानसशास्त्र, बालशिक्षणाची सद्यस्थिती व त्यावरूनच भविष्यातील स्थिती ठरवता येऊ शकेल. बालशिक्षणाचा सकस कार्यक्रम तयार करता येऊ शकेल.

### संदर्भ :

- 1) Buch, M. (ed.) (1974) A Survey of Research in Education, Baroda: M.S. University of Baroda
- 2) Buch, M. (ed.) (1979) Second survey of Research in Education, Baroda : Society for Educational Research and Development.
- 3) Buch, M. (ed.) (1986) Third Survey of Research in Education, 1978-1983; New Delhi NCERT
- 4) Murlidharan R, (2000) Pre-Primary Education in Buch, M. (ed.) Fifth Survey of Educational Research 1988-92 Volume II; New Delhi NCERT P 1102-1130
- 5) Verma, A. and Mohite, P. (1991) Research in Early Childhood Education in Buch, M.(ed.) Fourth Survey of Research in Education 1983-1988 Volume II; N. Delhi : NCERT, P. 1217-1248.